

एकविसाव्या शतकातील मराठी बालसाहित्यातील समाजभान

प्रा. डॉ. रखा जगनाळे-मोतेवार

श्री भैर्याजी पांढरीपांडे नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क,
हनुमान नगर, नागपूर

मराठी साहित्याच्या विचारात बालसाहित्याचाही अंतर्भाव होतो. बाल्यकाळ हा व्यक्तीच्या आयुष्याचे एक अविभाज्य अंग आहे. बाल्यकाळातील शारिरीक व मानसिक अशा दोन्हीही विकासाशिवाय सुदृढ प्रौढत्वाची कल्पना केली जाऊ शकत नाही. बालसाहित्य हे एकूण मराठी साहित्याचे अविभाज्य अंग आहे. बाल्यकाळात बालजीवनाचा आनंद व बालसाहित्याचा आस्वाद घेतल्याशिवाय प्रौढ वयात प्रौढ साहित्याचा आस्वाद घेण्यासाठी लागणारी दृष्टी व साहित्यविषयक अभिरुची निर्माण होणार नाही.

बालसाहित्य म्हणजे काय ?

'बालसाहित्य' ह्या सामासिक शब्दाचा विग्रह केल्यास तो तीन प्रकारचे अर्थ असलेला होऊ शकतो 1) बालकां विषयी लिहिलेले साहित्य, 2) बालकांनी लिहिलेले साहित्य व 3) बालकांसाठी लिहिलेले साहित्य.

1) 'बालकांविषयी लिहिलेले साहित्य' हे बालकांसाठी असतेच असे नाही. बरेचदा लहान मुलांच्या वागणुकीचा अर्थ लावून किंवा त्यांच्या बाबतीत घडलेल्या घटनांचा अर्थ लावून लिहिलेल्या कथा, कविता, नाटके यात असू शकतात. पण ते सर्व साहित्य भाषा, आशय, कथानक दृष्ट्या प्रौढांनी वाचण्याजोगे व चिंतन करण्याजोगेही असू शकते. ते मुलांना समजणारे व आवडणारे असेलच असे नाही. बालकांसंबंधी लिहिलेले वाङ्मय हे प्रौढांच्या कुतुहलाचा विषय झाले तरी बालकांच्या कुतुहलाचा नेहमी विषय होईलच असे नाही. नव्हे, बहुधा त्यामुळेच ते बालकांच्या कुतुहलाचा विषय होणार नाही. भा.रा. तांबे, मायदेव, कवी यशवंत इत्यादी कवींनी रचलेली गीतेही प्रौढांना बालजीवनाबद्दल जे कुतूहल वाटत असते, त्यातूनच जन्माला आली आहेत व मूलतः 'प्रौढ वाचकांसाठीच लिहिलेली बालगीते आहेत.' यावरून 'बालकांविषयी लिहिलेले ते बालसाहित्य' ही व्याख्या बरोबर होऊ शकत नाही.

2) बालकांनी लिहिलेले साहित्य हे कितीसे असणार ? अगदी लहानपणापासून आवडीने लिहिणाऱ्या मुलांची संख्याही कमीच व छापून प्रसिद्ध होणारे साहित्य त्याहून कमी. बालबुद्धीनुसार लिहिलेल्या या साहित्याला आशय व विषयाची मर्यादाही असते. पण ह्या मर्यादित लिखाणातही लहान मुलांच्या आवडी निवडीचे, विचारांचे प्रतिबिंब निश्चितच पडलेले असते. आणि ते मुलांना वाचायलाही आवडते. त्यामुळे 'बालकांनी लिहिलेले ते बालसाहित्य' असे आपण म्हणू शकतो. पण ते साहित्य मर्यादित आहे. आणि ते प्रकाशित करण्याकडेही पालकांचा फारसा कल नसतो. त्यामुळे उपलब्धता ही कमीच असते.

3) 'बालकांसाठी लिहिलेले बालसाहित्य' अशा बालसाहित्य ह्या शब्दाचा विग्रह अर्थपूर्ण ठरू शकतो. बालकांच्या मनाचा अभ्यास करून त्यांच्या आवडी निवडीचा विचार

करून, बालसुलभ पातळीवर जाऊन जेव्हा लेखक कथा-काव्यादी बालसाहित्याची निर्मिती करतो, तेव्हाच बालवाचक आणि लेखक यांच्यात सहसंवेदनांच्या तारा छेडल्या जाऊन बालक तरल अशा आनंदाच्या अनुभूती जवळ जातो आणि बालकांमध्ये ज्ञानसंपन्न बनण्याची प्रक्रियाही आपोआपच घडून येते. त्यामुळे 'बालकांची निर्भेळ करमणुक करण्याच्या बेताने आणि बालकांना ज्ञानसंपन्न, अभिरुची संपन्न करण्याच्या दृष्टीने "बालकांसाठी लिहिलेले ते बालसाहित्य" अशी बालसाहित्याची व्याख्या करता येईल.

बालसाहित्याचा प्रारंभ :-

मराठी मुद्रित साहित्याची सुरुवात बालसाहित्यानेच झाली. यासंदर्भात सौ. मालती दांडेकर म्हणतात, "जीवनाला प्रारंभ बाल्यावस्थेने व्हावा हे निसर्गाचे सूत्रच जणू मराठी वाङ्मयानेही स्वीकारलेले दिसते." मात्र बालसाहित्याची कल्पना प्रथमतः इंग्रजांनी राबविली म्हणजे आपल्याकडे बालवाङ्मय नव्हते असे नाही. मुद्रित बालवाङ्मयाच्या पूर्वीही बालवाङ्मय होते, पण ते अलिखित स्वरूपात. बालकथा आणि बालकविता यांच्या निर्मितीला सुरुवात मुद्रणपूर्व काळापासूनच झाली आहे. बाळगाणी, अंगाईगीतो, झोपाळ्यावरील ओव्या ह्या मुद्रणपूर्ण काळातही स्त्रियांकडून रचली जात होती व म्हटली जात होती. आणि असा बालकांचा खजिना तर पिढ्यांपिढ्या आजीबाईने आपल्या बटव्यात आपल्या नातवांसाठी सांभाळून ठेवलेला आहे. याचा लिखित पूरावा यादवकालिन महानुभव पंथ प्रवर्तक श्री. चक्रधर स्वामी यांच्या 'लिळाचरित्र' या ग्रंथात सापडतो. या ग्रंथात आजही अगदी शिशुवयापासूनच सांगण्यात येत असलेल्या 'काऊचे घर शेणाचे, चिऊचे घर मेणाचे' या कथेचा उल्लेख 'काऊनलेयाचे घर शेणाचे : साळेचे घर मेणाचे' असा यादवकालीन संदर्भ प्रचलित भाषेत आढळतो. संपूर्ण जगात असे परंपरागत बालवाङ्मय आढळते. यामुळेच 'जगातील सर्व साहित्याच्या, निर्मितीची सुरुवात बालवाङ्मयानेच झाली असे काही प्रथितयश लेखक म्हणतात ते योग्यही वाटते.

मराठी मुद्रित गद्यनिर्मितीला सुरुवात मात्र शाळेत शालोपयोगी इंग्रजी पुस्तकाच्या भाषांतराने झाली. 'मराठी भाषेत छापून प्रसिद्ध होणारे पाहिले बालपुस्तक म्हणजे इंग्रजीवरून अनुवादित केलेले 'इसापनिती' हे होते. तंजावरचे राजे सरफोजी यांनी 1806 साली सरखन पंडित नावाच्या गृहस्थाकडून हे भाषांतरित करून घेतले. या भाषांतराचे नाव 'बालबोध मुक्तावली' असे अलंकारिक व बालकल्पनेला न पेलणारे होते. याचा प्रचार किती झाला याचा उल्लेख नाही. यानंतर 1815 साली वैजनाथ शास्त्री नावाच्या गृहस्थांनी 'पंचतंत्र' व 'हितोपदेश' यांचेही बंगालीवरून मराठीत अनुवाद केले होते आणि

बालसाहित्याचीच केवळ नव्हे, एकंदर मराठी मुद्रित साहित्याची देखील ही सुरुवात झाली. परंतु मराठी वाङ्मयातील बालसाहित्याची खरी सुरुवात मानली जाते ती 'The Children's Friend' ह्या इंग्रजी पुस्तकावरून बापू छत्रे यांनी 1928 मध्ये अनुवादित केलेले 'बालमित्र' या पुस्तकाने. कारण त्यापूर्वीची शालेय अभ्यासक्रमातील 'पंचोपाख्यान', 'विदुरनीती', 'सिंहासन बत्तीसी' ही पुस्तके मुळात प्रौढांसाठी छापलेली होती आणि वेळेअभावी तीच पुस्तके शालोपयोगी म्हणून शाळांमध्ये लावून टाकण्यात आली होती.

अशाप्रकारे सुरुवातीच्या काळात मराठी लेखकांची पिढी विविध विषयावरील शालोपयोगी इंग्रजी पुस्तकांची भाषांतरे करण्यात कृतार्थ मानू लागली.

बालसाहित्याचे प्रयोजन :-

सर्व वाङ्मयाचे प्रयोजन मग ते प्रौढ वाङ्मय असो किंवा बालवाङ्मय असो, बुद्धी प्रगल्भ करणे आणि माणूस सुसंस्कृत करणे आहे. प्रौढांप्रमाणे मुलांच्याही मनाच्या पोषणासाठी नवनव्या अनुभूतींची गरज असते. वाङ्मयाच्याद्वारे माणूस अनेकविध अनुभूतींच्या जवळ जातो. त्यातूनच त्याच्या मनाचे पोषण होते. आणि माणूस सुसंस्कृत बनतो. अर्थात सांस्कृतिक फलश्रुती हा साहित्याचा महत्त्वाचा परिणाम आहे. मग ते प्रौढ साहित्य असो किंवा बालसाहित्य असो.

बालसाहित्यात उपदेश, मार्गदर्शन, बोध ह्या प्रेरणा असू नयेत. बालसाहित्य हे उद्दिष्टानुसारी असेल तर ते प्रौढगामी बनते, असे मानणारा एक वर्ग बालसाहित्य निर्मितीच्या काही वर्षांनंतर अस्तित्वात आला आणि आजतागायत अस्तित्वात आहे. म्हणजे याचाच अर्थ असा की उपदेश, मार्गदर्शन हे बालसाहित्यापासून अजूनही वेगळे करता आले नाही. आणि ते करता येणारही नाही. कारण एक तर उपदेश, मार्गदर्शन, बोध ह्या वाङ्मय बाह्य प्रेरणा नाहीतच. साहित्याला जीवनाचा आरसा म्हटल्यानंतर उपदेश, बोध, मार्गदर्शन ह्या वाङ्मयबाह्य प्रेरणा ठरू शकतील ? सांस्कृतिक फलश्रुती हा जर साहित्याचा महत्त्वाचा परिणाम आहे असे मान्य केले तर ज्यांना वाङ्मयबाह्य प्रेरणा म्हटले त्या वाङ्मयात हव्यातच ! त्याशिवाय संस्कार कसा घडेल ? जीवनातलेच सारे साहित्य असते. तेव्हा उपदेश, प्रबोधन, संस्कार या प्रयोजनांना बालसाहित्य टाळू शकत नाही. निव्वळ मनोरंजन वा करमणूक करणारे साहित्य संस्कार करू शकेल ? मात्र बोध, उपदेश, मार्गदर्शनाचे उद्दिष्ट त्यांच्या बालबुद्धिला झेपेल असेच असावे. बोध देखील त्यांच्या स्वप्नसृष्टिला धक्का लावणारा नसावा. दुधातील साखरेप्रमाणे मनोरंजनात बोध एकजीव झाला असला पाहिजे. मिसळून गेला असला पाहिजे. आणि मुलांना तो त्यांचा त्यांनाच साखरेच्या गोडीप्रमाणे जाणवला पाहिजे. तेव्हाच मनोरंजन आणि उद्बोधन ह्या दोन्हीपासून मिळणारा आनंद बालकाच्या मनाचे उन्नयन करील.

दुसऱ्या टोकाला जाऊन असेही म्हणणारा एक वर्ग निर्माण झाला की, बालसाहित्यात केवळ करमणुकीला मनोरंजनालाच प्राधान्य देण्यात यावे. बालकांची स्वप्नदृष्टी,

कल्पनासृष्टी प्रतिबिंबित होऊन त्यांचे मनोरंजन करणारेच वाङ्मय निर्माण करण्यात यावे. निव्वळ मनोरंजनाच्या उद्देशाने लिहिलेल्या वाङ्मयाला सुद्धा केव्हातरी निश्चित मर्यादा येणार, तोच तो पणा येऊन तेही कंटाळवाणे होणार. असल्या बालसाहित्य वाचनाने करमणुकीशिवाय पदरात काहीच पडत नाही. जाणिवेला संपन्न करून नवीन पैलू पाडण्याचे सामर्थ्य असल्या आकर्षक पण सवंग साहित्यात कोठून असणार ? योग्यवेळी, योग्य रीतीने बोध दिला गेला तर बोधासारखे दुसरे सुंदर उपाय नाही. बोधाला रूक्ष म्हणून, टाकाऊ समजून 'वाङ्मयबाह्य प्रेरणा' समजले गेले असते, तर महाभारतातील संभ्रमित अर्जुनाला श्रीकृष्णाने केलेला उपदेश भगवद्गीतेच्या रूपाने अजरामर झाला नसता. जिजामातेला शिवाजी घडवता आला नसता.

बालसाहित्याचे प्रकार :-

अ) मुले अनुकरणप्रिय असतात. लहानपणापासूनच त्यांच्यात अनुकरणाची व अभिनयाची आवड असते. मुलांच्या भातुकलीसरख्या खेळाचे निरीक्षण केल्यास ही गोष्ट लक्षात येते. मुलांच्या आवडत्या बालकथातील नाट्या किंवा त्यांच्यासाठी स्वतंत्र्य अशी लिहिलेली नाटके जर रंगभूमीवर दाखविण्यात आली तर मुलांना अतिशय आनंद होतो. नाटकातील भूमिका करण्यात किंवा बघण्यात त्यांना आनंद मिळतो. मुलांच्या या आवडीकरिता बालनाट्याची आवश्यकता असते.

ब) बालपणापासूनच मुलांमध्ये संगीताची व तालबद्धतेची आवड असते. 'अडगुल-मडगुल' हे अर्थहीन गीत कित्येक वर्षांपासून त्यातील तालबद्धतेमुळे मुलांचे आवडते झाले आहे. किंवा 'छान छान छान । मनीमाऊचं बाळ कसं गोरं गोरं पान' यासारखी गीते प्राण्यांविषयीच्या प्रेमांमुळे तर लोकप्रिय झालेली आहेतच, पण त्यातील लयबद्धता व तालबद्धता सुद्धा मुलांना आकर्षित करीत असते. मुलांची संगीताची व तालबद्धतेची आवड पूर्ण करण्यासाठी बाल गीताची आवश्यकता असते.

क) मुलांना वास्तवापेक्षा स्वप्नरंजनात रंगून जाण्यास फार आवडते. कथा मुलांना त्या कल्पनाविश्वात नेतात तसेच मुलांमध्ये जिज्ञासा मोठ्या प्रमाणात असते. जिज्ञासेवर आधारीत मुलांचा बौद्धिक विकास अवलंबून असतो. कथांच्या माध्यमातून मुलांची ही जिज्ञासापूर्ती मनोरंजक पद्धतीने अगदी सहजगत्या साधता येते. आणि त्यांचे ज्ञानवर्धनही होत असते. मुलांची गोष्ट ऐकण्याची आवड पूर्ण करण्यासाठी, त्यांचे कल्पनाविश्व साकार झालेले पाहण्यासाठी आणि त्यांचे ज्ञानवर्धन होण्यासाठी बालकथांची आवश्यकता आहे.

ड) मुलांसाठी माहितीपूर्ण लेख, विनोदी चुटकुले इत्यादींची देखील निर्मिती होत असते.

अशा साहित्याचे प्रमाण अल्प आहे. पण आजच्या वैज्ञानिक युगात कुमारांना शास्त्रोक्त माहिती देणाऱ्या, त्यांची जिज्ञासा पुरविणाऱ्या लेखांची, निबंधांची, कथा-नाटकांची देखील आवश्यकता. या साहित्यात ही मुले भावविश्वातून कल्पनाविश्वात रमतात.

ई) विनोदी चुटके मुलांना अतिशय आवडतात. कधी कधी स्वतःच्याच वर्तणुकीचे प्रतिबिंब पाहून किंवा

अतिशयोक्तिपूर्ण विनोद यामुळे त्यांना हसायला येते. निर्भळ आनंद मिळवून देण्यासाठी अशा विनोदी चुटक्यांची देखील आवश्यकता आहे.

बालसाहित्य हा एकूण मराठी साहित्याचाच एक भाग आहे. 1935 सालापासून बालसाहित्यात समीक्षा किंवा बालसाहित्य विषयक लेखनाला प्रारंभ झालोला आढळतो. गो.गो. अधिकारी यांचे 'मराठी साहित्य समालोचन' व वि. पां.नेने संपादित 'अर्वाचीन मराठी साहित्य' ही ती 1935 मध्ये प्रसिद्ध झालेली दोन पुस्तके. त्यानंतर चंद्रकुमार डांगे, देवीदास बागूल, वा.ल. कुलकर्णी, गोपीनाथ तळवलकर, सौ. मालती दांडेकर, लिलाताई भागवत, नरहर कुरुंदकर, रविंद्रनाथ टागोर, जी.ए. कुलकर्णी, साने गुरुजी, ना.धो. महाणोर, ताम्हणकर, रानडे, महादेव शास्त्री जोशी, प्र.के. अत्रे, जे.पी. नाईक, रत्नाकर मत्करी, भाऊ मोडक, गो.नी. दांडेकर यांनी कोणत्या वयाच्या मुलांना कोणतं साहित्य वाचायला दिलं पाहिजे हे हेतुपुरस्सर साहित्यनिर्मिती झाली अशी समृद्ध परंपरा सांगता येते.

चित्रांसोबत लिहितं करणारे लेखक म्हणजे भारत सासणे, ज्ञानदा नाईक, इंद्रजीत भालेराव, राजन गवस या सर्वांनी मोठ्या प्रमाणात बालसाहित्य लिहिलं. कधी लेखाद्वारे, पुस्तकाधारे किंवा पुस्तकांच्या प्रस्तावनेतून बालसाहित्यविषयक आपले विचार व्यक्त केले. सौ. मालती दांडेकर यांनी बालसाहित्याच्या निर्मितीपासून तर साधारणतः 1960 पर्यंतच्या बालसाहित्याच्या इतिहासाची रूपरेषा 'बालसाहित्याची रूपरेषा' ह्या नावाने ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे मोलाचे कार्य केले. तत्पूर्वी 'इसापनीती' नंतर 'सिंहासन बत्तीशी', 'पंचोपाख्यान', 'विदुर नीती' ही तीन पुस्तके संस्कृतातून मराठीत अनुवादित होती.

बालसाहित्याचे स्वरूप बालकथा, बालकाव्य, बालनाट्य तसेच निबंध, ललित गद्य, वैचारिक बालसाहित्य, लेख, चुटके वगैरे असे आहे. मुलांच्या मनाचा वेगवेगळ्या आवडीनिवडी विचारात घेऊन हे बालवाङ्मय निर्माण होते. बालवाङ्मयाचे लेखन कितीही प्रथितयश कवी वा लेखक असला तरी त्याला साधेलच असे नाही. अशा ह्या अवर्ण्य कल्पनासृष्टीत बालकांबरोबर जो जाऊ शकतो, विहार करू शकतो, क्षणभर का होईना परंतु मनाने रममाण होऊ शकतो, त्या सृष्टीतील अनेक लहान मोठ्या गोष्टी ज्यांच्या संपूर्णपणे परिचयाच्या असतात, म्हणजे ज्याचे मन हे थोडेफार बालमनासारखेच असते, तोच लेखक खरे खुरे बालवाङ्मय मग ते कथा, नाटक वा काव्य असो निर्माण करू शकतो.

एकविसाव्या शतकातील बालवाङ्मय :-

एकोणिसाव्या भातकाच्या सुरुवातीपर्यंत बालवाङ्मय, स्वतंत्रपणे लिहिलेले, स्वतंत्र ग्रंथरूपात नव्हते. ऋग्वेद, रामायण, महाभारत ते बुद्ध, जैन काळापर्यंतच्या पाच, सहा हजार वर्षांतल्या कथा वाङ्मयात दर्जेदार प्राणिकथा, कल्पितकथा, अद्भूतकथा, लोककथा, बुद्ध जातक कथा, जैन कथाकोश कथा, सरित्सागरातल्या कथा, पंचतंत्र हितोपदेश अशा सारख्या साहित्याची वेळोवेळी भर पडत जाऊन भारतीय कथावाङ्मय समृद्ध झाले होते. या सर्व

कथांचा मुख्य हेतू सर्वसामान्य लोकांना मनोरंजनातून नीती शिक्षण देण्याचा होता.

या भातकातले बालसाहित्य बहुतांशी परकीय कुबड्यांच्या आधाराने वाटचाल करित होते. मूल्यशिक्षण बोध या बाबी प्रारंभापासून बालसाहित्याशी जोडल्या गेल्या होत्या. एकोणिसाव्या भातकातील बहुतेक बालसाहित्य लेखनामागे 'बोध देणे' हे प्रमुख सूत्र होते. बालोपदेश कथा, नीतीकथा, नीतीबोध. बोधकथांचे भीर्षक पाहाताना 'मुलास थोडा बोध', इसापनीती, मुलास उत्तम बक्षीस ही प्रारंभीच्या काळातील पुस्तकांची नावे पाहिली, तरी बोधाचे वर्चस्व लक्षात येते. बालवाङ्मयाचे मुद्रण होऊ लागल्या नंतर प्रथम बराच काळ नीतीकथांचेच प्राबल्य होते. "एकोणिसाव्या भातकात बालवाङ्मयाचे छत्रे, दामले, ओक आणि बापट असे चार कालखंड मानाले, रंजकतेचे प्रमाण प्रत्येक कालखंडात वाढत गेले. तात्पर्याच्या टोकूशिवाय कुठलीही कथा अनेक वर्षे उभीच होत नव्हती. लहान मुलांकरिता पुस्तके लिहायची. ती भाळेत लागली पाहिजेत म्हणून ती बोधप्रद असावी, हे ठरल्यासारखे झाले." यावरून असे लक्षात येते विसाव्या भातकाच्या प्रारंभापर्यंत बोध प्रधानतेचा मक्ता होता. स्वातंत्र्योत्तर काळातील बालसाहित्याचा विचार करता या काळात खूप पुढे आलेल्या लेखकांपैकी काही स्वातंत्र्यापूर्वीही लिहित होतच.

साने गुरुजी (1899-1950) ह्यांचे साहित्य स्वातंत्र्य पूर्व तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळात लिहिले गेले. साने गुरुजी यांनी 'करी जो मनोरंजन मुलांचे, जडे प्रभूशी नाते त्याचे' या सूत्राचा उद्घोष केला आणि हळूहळू वाढणारे रंजन बालवाङ्मयावर अधिकच पसरले. पुढे तर नीतीबोधाची सर्व बंधने केवळ मनोरंजन करणारेच लेखन निर्माण होऊ लागले. मोठ्या टाईपमधील कोणतेही लेखन बालसाहित्य म्हणून अवतार घेऊ लागले. यामुळे दर्जा घसरला. मुलांसाठी उत्तम लिहिणे हे अवघड आणि कष्टाचे आहे. बालसाहित्य लेखन ही एक जबाबदारी आहे, याकडे दुर्लक्ष होत गेले. बालसाहित्य लेखन हा फावल्या वेळाला, फुटकळ लिहिण्याचा प्रकार आहे असा समज तयार झाला. या लेखनात ना रंजन होते ना ज्ञान होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात एन.सी.ई.आर.टी. तर्फे दरवर्षी बालसाहित्य स्पर्धा सुरू झाल्या. राज्यपुरस्कारही दिले जाऊ लागले. या स्पर्धांनी अनेक उत्साही साहित्यिकांचे लक्ष वेधले. सरकारी स्पर्धांचे काही महत्त्वाचे फायदे म्हणजे बालसाहित्याची सुरेख मजकुराची व सुंदर चित्रांची दर्जेदार पुस्तके पुष्कळ प्रमाणात प्रसिद्ध होऊ लागली, बरेच नवे लेखक उदयाला आले. काही खाजगी संस्थांनीही स्पर्धांचा उपक्रम सुरू केला. 1965 पर्यंत मुलांचे व त्यांच्या पालकांचे लक्ष बालसाहित्याच्या पुस्तकाकडे खूपच आकर्षिले गेले. याचे कारण पुस्तकांचा मजकूर, टाईप, आकार, सजावट यात सौंदर्यादृष्टी व मुलांचे वय लक्षून पुष्कळ फरक केले गेले. अलिकडच्या काळात बोधवाद्यांची नवी फळी तयार झाली. त्यांनी विज्ञाननिष्ठेचा एकविसाव्या भातकाचा, संगणक क्रांतीचा आश्रय भोधला आणि निरस ज्ञान बालसाहित्याच्या नावाखाली घायला सुरुवात केली. विज्ञानयुगात वावरताना, विमानांच्या, रॉकेटच्या आणि

अंतराळ स्थानकांच्या युगात वावरताना त्याच त्या जुन्या राजा राणीच्या, पऱ्या देवदूतांच्या, राक्षसांच्या, सद्गुणी-दुर्गुणी माणसांच्या गोष्टी कशाला ? शिळ्या पाळ्या चिऊ-काऊच्या गोष्टी काला ? वास्तव इतके अद्भुत व विस्मयकारक असताना जुन्या कल्पनेतील परी, चेटकीनीची गोष्ट काला ? असे प्रश्न त्यांनी उभे केले. या प्रश्नांमध्ये तथ्य वाटते. पण हे प्रश्न निर्माण करणाऱ्यांचे लेखन लालित्यापासून पूर्णतः अलिप्त होते. ते 'ललित' नव्हते म्हणून वाचनीयही नव्हते.

अलिकडे मुलांचा 'सर्वांगीण विकास' किंवा 'व्यक्तिमत्त्व विकास' या भाव्दांना विशेष स्थान प्राप्त झालेले आढळते. विशेषतः भाहरातील पालक आपल्या मुलांबाबत कमालिचे जागरूक झाले आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतामध्ये बालसाहित्य विषयक नवीन विचार रुजले. त्याचा हा परिणाम होय. तत्पूर्वी मुलांसाठी 'बाल' हा शब्दही नव्हता. त्यामुळे त्यांच्या विकासाचा प्रश्नच नव्हता. मुलांना 'पोरं' ह्या विशेषणांनी संबोधले जात होते. त्यांनी घरात असेल ते खावे, रस्त्यावर खेळावे, भाळते जावे हाच दिनक्रम होता. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण झाल्यामुळे बौद्धिक विकासात मुले मागे पडत नाहीत. शिवाय आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानामुळे ज्ञानाचा विस्फोट झाल्यामुळे आजची मुले बहुश्रुत झाली आहेत. एका क्लिक सरशी जगातील कोणतेही साहित्यरूपी ज्ञान घरबसल्या त्यांना मिळू लागले आहे. आज हे साहित्य विविधतेत मुलांच्या समोर क्षणार्धात प्रगट होते. ते कधी कवितेच्या तर कधी बालनाट्याच्या, कधी कथेच्या तर कधी कादंबरीच्या रूपात. साहित्यात मुले दंग होऊन या पात्रां मी एकरूप होतात. वाचन करणे ही पूर्वी सांस्कृतिक भूक होती. अलिकडे नव तंत्रज्ञानामुळे वाचनाचा छंद जोपासणे कठीण होत आहे. आज बदललेल्या काळानुसार मुलांना तंत्रस्नेही व्हावे लागले आहे. परंतु माहिती तंत्रज्ञानामुळे कठीण अगदी सोपे आणि सोपे अगदी छोटे होत आहे. आज चलचित्रे मुलांचे आकर्षणाचे केंद्र झाले. याचा विचार करूनच बालभारतीच्या पाठ्यपुस्तकाचे सुक्ष्म रूप क्यू आर कोडने घेतले. तसे पाहाता हे माध्यम शिक्षणात मुलांना आवड निर्माण करण्यात बऱ्या प्रमाणात यत्नस्वी झाली आहे. चित्रांसोबत लिहितं करणारे लेखक म्हणजे भारत सासणे, ज्ञानदा नाईक, इंद्रजीत भालेराव, राजन गवस या सर्वांनी मोठ्या प्रमाणात बालसाहित्य लिहिलं. कधी लेखाद्वारे, पुस्तकाधारे किंवा पुस्तकांच्या प्रस्तावनेतून बालसाहित्यविषयक आपले विचार व्यक्त केले. सौ. मालती दांडेकर यांनी बालसाहित्याच्या निर्मितीपासून तर साधारणतः 1960 पर्यंतच्या 'बालसाहित्याच्या इतिहासाची रूपरेषा' ह्या नावाने ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे मोलाचे कार्य केले. तत्पूर्वी 'इसापनिती' नंतर 'सिंहासन बत्तीशी', 'पंचोपाख्यान', 'विदुरनीती' ही तीन पुस्तके संस्कृत भाषेतून मराठी अनुवादित होती. मराठीमध्ये सचित्र बालवाङ्मय अलिकडेच सुरु झाले. 'इंडिया बुक हाऊस' सारख्या संस्था सचित्र बालकथांचेच प्रकाशन प्रामुख्याने करतात. भारतातील अनेक प्रमुख भाषांमधून त्यांच्या आवृत्त्या प्रसिद्ध केल्या. मात्र खास स्वतंत्र कथा मराठीमध्ये वा अन्य भारतीय भाषांमध्ये कमी प्रमाणात आढळतात. मूळ

इंग्रजी भाषेतील कथा, त्यातील मजकूर इतर भाषांत अनुवादित करून देण्याचा प्रघात अलिकडे वाढला आहे. आधुनिक सचित्र बालवाङ्मय युरोप-अमेरिकेतून आपल्याकडे आले. एकोणिसाव्या भातकाच्या भोवटी भोवटी नियतकालिकांतून चित्रकथांचा उदय झाला. त्यांत सामान्यतः व्यंगचित्रे छापली जात. त्यातच काही व्यक्तिचित्रांच्या गंमती देण्याच्या कल्पनेतून चित्रकथा अवतरल्या. 'कॉमिक्स !' नावाची ही स्वतंत्र छोटी पुस्तके व 'व्यंगचित्रे' दुरचित्रवाणीवरून पाहाताना मुलं भान हरपतात. पण या दूरदर्शनवरील व्यंगचित्रवाणीपेक्षा कॉमिक्स नावाची ही स्वतंत्र छोटी पुस्तके सोप्या सूचक वाक्यांमुळे मुलांमध्ये वाचनाची आवड उत्पन्न करण्यास उपयोगी ठरली आहेत. स्वाभाविकच त्यातील चित्रमय वातावरण व भाषेची घडण यांत काहीसा परकेपणा जाणवतो. चांदोबा, आनंद, कुमार, किशोर यांसारख्या मराठी नियतकालिकांतून मराठी बालवाङ्मय विशेषत्वाने जोम धरू लागले आहे. तसेच साप्ताहिकांतून व दैनिकांतून खास बालांसाठी विभाग देण्याची प्रथाही अलिकडे दिसून येत आहे. इंग्रजी भाषेतील बालवाङ्मयाच्या तुलनेत प्रादेशिक बालवाङ्मय अजूनही प्राथमिक अवस्थेत आहे. अलिकडे बालवाङ्मयाच्या या विकासाबरोबरच त्याच्या भास्त्रभुद्ध जडणघडणीकडेही चिकित्सक लेखकांचे लक्ष वेधले गेले. बालमानसशास्त्र बालांच्या मनोविकासाच्या पायऱ्या, ग्रहण वक्तीच्या कक्षा यांचा अभ्यास होऊ लागला. सर्वांगाने बालवाङ्मयाचे लेखन कितीही प्रथितयश कवी वा लेखक असल तरी त्याला साधेलच असे नाही. अशा ह्या अवर्ण्य कल्पनासृष्टीत बालकांबरोबर जो जाऊ भाकतो, विहार करू शकतो, क्षणभर का होईना परंतु मनाने रममाण होऊ भाकतो, त्या सृष्टीतील अनेक लहान मोठ्या गोष्टी ज्यांच्या संपूर्णपणे परिचयाच्या असतात, म्हणजे ज्याचे मन हे थोडेफार बालमनासारखे असते, तोच खरे खुरे बालवाङ्मय मग ते कथा, नाटक वा काव्य असो निर्माण करू भाकतो.

थोडक्यात, 'प्रौढत्वी निजशै भावास जपणे' ज्याला जमते तोच खरा बालसाहित्य लिहू भाकतो. एकंदरित पाहाता एकविसाव्या भातकातील बालसाहित्य त्याच्या विविध भाखात आधीपेक्षा अधिक कल्पनारम्य, सोपे, भौलिदार, नवतंत्रज्ञानयुक्त, विचारप्रवर्तक, ज्ञानलक्षी, विज्ञानोन्मुख व मनोरंजक तर झाले आहेच पण विपुलही होत आहे.

आधार ग्रंथसूची :-

1. वाङ्मयीन मते आणि मतभेद, वा.ल. कुलकर्णी, प्रकाशक - के.भि. ढवळे, मुंबई 1949.
2. बालसाहित्याची रूपरेखा, सौ. मालती दांडेकर, प्रकाशक - वा.वि. भट, मुंबई 1964.
3. लीळाचरित्र, संपादक - वि.भि. कोलते, शासकीय प्रत, 1978.
4. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला, अ.ना. देशपांडे, व्हीनस प्रकाशन, 1954.